

Світлана Яременко

Етнокультурне забарвлення україномовного газетного дискурсу початку ХХ ст.

У статті розглядається україномовний газетний дискурс початку ХХ ст., який засвідчує, що українська мова стала засобом вираження базових цінностей народу, ідеологічною домінантою суспільної свідомості українців.

In the article the Ukrainian-language newspaper's discourse in the beginning of the 20th century, that is evidence, that the Ukrainian language became a method of expression of the folk's basic values and the dominant of social consciousness of the Ukrainians, is examined.

У часи кардинальних змін у різних сферах суспільного життя українців етнокультурні питання набирають непересячної ваги як у свідомості, так і у повсякденній життєдіяльності людей. Ще на початку ХХ ст. Фердинан де Сосюр зауважував, що єдність раси сама по собі може бути лише другорядним і зовсім не необхідним чинником мовної близькості; але існує інша єдність, значно важливіша, єдино істотна, побудована на суспільних зв'язках, її називають *етнізмом*. Зазначеним терміном науковець характеризує єдність, яка спирається на різноманітні взаємозв'язки в релігії, культурі, спільному захисті тощо, які існують навіть між народами різних рас і при відсутності будь-якого політичного зв'язку [14, 280].

На думку багатьох сучасних дослідників, *мова і етнос* є центральним питанням українознавства. У радянську добу, як зауважує С. Єрмоленко, переважна частина наукових праць була присвячена проблемі розмежування, протиставлення народності і нації. Перенесення на культуру моделі суспільних формацій, постійні пошуки в національній культурі двох різних за соціально-класовими орієнтаціями культур – капіталістичної і соціалістичної – спричинялися до поверхового, обмеженого розуміння явища «*етнічна культура*», до усунення зі сфери філософських побудов самої проблеми «мова і етнос» [9, 383]. Тому сьогодні активізувалася увага до етнолінгвістики – напряму в мовознавстві, що вивчає мову в її відношенні до культури, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних факторів у функціонуванні й еволюції мови. За допомогою лінгвістичних методів етнолінгвістика вивчає «план змісту» культури, народної психології і міфології, незалежно від способів їх формального вираження [11, 597].

У сучасних умовах етнокультурний вимір багатьох соціальних явищ пов'язують, передусім, з мовою, у якій найчастіше зосереджують національну ідеологію. Саме мову класифікують як наріжну етнодиференціюючу ознаку і етнічну цінність. Суттєве значення для процесів національного відродження в духовній сфері, зміцнення національної самосвідомості, збереженості й повноцінного розвитку етнокультури має прилученість до їх цінностей та здобутків, вивчення рідної мови, історії свого народу, широкий доступ до культурного життя, практичний інтерес до національної художньої творчості.

Світовий досвід доводить вагому роль саме мовно-культурного чинника у формуванні національностей. У сучасній історії національних держав, як засвідчують соціолінгвісти, поширення однієї мови є найдієвішим чинником консолідації населення в межах однієї країни. Швейцарський політолог Урс Альтерматт доводить, що для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є *мова і культура*, які в європейських національних державах становлять ключові сфери й принципові розпізнавальні ознаки. Хоча державно-політичні кордони скрізь жодною мірою не збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території [2, 125].

Вирішальну роль мови у творенні національних держав підтверджує й абсолютна перевага у Європі країн, об'єднаних *однією* загальнонаціональною мовою (з-поміж 47 європейських країн своя національна мова є державною, або офіційною в 41 країні, тобто у 85 % загальної кількості) [13, 48]. Загальновизнано, що білінгвізм є тимчасовим явищем, яке поступово витісняється монолінгвізмом панівної мови. Але коли серед носіїв мови не стає монолінгвітів, це стає ознакою її занепаду. Як зауважує Б. Ажнюк, білінгвізм може бути стабільним станом, але тільки за умови, коли існують важливі сфери застосування кожної з мов. Явище, коли обидві мови займають у мовленнєвій діяльності однакове місце, є рідкісним і нетривалим функціональним станом, яке у лінгвістиці окреслюють феноменом еквілінгвізму [1, 29].

Мови з повною соціальною парадигмою не виникають відразу, зокрема після прийняття відповідного закону. Сучасний соціальний стан української мови є наслідком історичного шляху українського етносу, його багатоміжового бездержавного існування. Останнє визначало і характер етнічного складу населення держави, і соціально-мовну та культурно-мовну орієнтацію громадян, і тенденції розвитку літературної норми.

Сьогодні, на думку С. Єрмоленко, історія української мови ще хвибує на відсутність досліджень синтетичного характеру, які б об'єднували не лише власне лінгвістичний аналіз за мовними рівнями, а й дослідження всіх можливих часових і просторових зрізів як виявлення зв'язків протокрайніського етносу, його культури з іншими етносами та культурами, які існували впродовж тисячоліть на території сучасної України. Тому для утвердження *українознавства як філософії буття* громадян незалежної держави висвітлення історії української мови в широкому контексті зв'язку з етногенезом українців, на тлі процесів розвитку національної культури має незаперечне значення [10, 14].

Народи з укоріненою національною свідомістю не відмовляються від рідної мови. У тих народів, у яких процес остаточної консолідації в нації ще не завершився, спостерігається збайдужіння до власних національних надбань. Територіальне розмежування України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і входження в різні держави (Росія, Польща, Австро-Угорщина, Румунія) не сприяло згуртуванню національних сил для витворення єдиної української нації, породжувало в ній деморалізацію, манкуртизм, стимульовані колонізаторською політикою панівних держав.

Окреслюючи соціолінгвальні умови, характерні для цього періоду, академік Ю. Шевельов поділив початок ХХ ст. на три відтинки: 1900–1905, 1905–1914 та 1914–1916. До 1905 р. умови функціонування української мови в підросійській Україні були ті самі, що й в останньому десятилітті ХІХ ст. Численні заборони, серед них укази 1863 та 1876 років, які придушували українське слово та перешкоджали розвитку національної культури в цілому, спричинилися до виступів українських громадських діячів на захист україномовних видань. Характеризуючи період до 1905 р., Ю. Шевельов зазначав: «Тільки спорадичні – після

довгих затримок – видання творів красномовного письменства й поезії, майже повний брак перекладної літератури, успіх українського театру, репертуар якого однак обмежено заборонами до п'єс із сільською тематикою; цілковите усунення української мови з громадського життя і рідкісне вживання її в інтелігентських родинах» [16, 26]. Таким був результат розвитку української мови у 1900–1905 рр.

Схарактеризовані дослідником соціальні умови функціонування української мови підтверджуються прикладами з газетного дискурсу окресленого періоду (концепт *дискурс* кваліфікуємо як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. чинниками; текст в аспекті подій; як компонент взаємодії людей [15, 228]). Наприклад, у «Літературно-Науковому Вістнику» (ЛНВ) у статті «З розмов із селянським інтелігентом на Лівобережній Україні» за підписом Z (зазначений криптонім у ЛНВ використовував Володимир Антонович, це дає підстави вважати його автором допису [7, 428]) спостерігаємо, як селяни Східної України відчували потребу україномовних часописів. Автор статті ділиться своїми спостереженнями після подорожі Східною Україною та результатами спілкування з сільськими контингентом читачів. Порушивши питання про утиски українського слова, Антонович запитує співрозмовника, якою мовою він хотів би читати періодику. Відповідь селянина наводимо дослівно: «Я хоч і школу скінчив, а як візьмусь читати руську (московську) книжку, то може двадцятье слово розберу, а як читаю по нашому, то хиба двадцятого не розберу. Як би не Клуня (сусід, що володіє російською мовою. – С. Я.), то ми-б і з газет розібрали хиба п'яте через десяте. От якби дозволили газету по нашому!» [17, 69].

Аналізуючи розмову, В. Антонович робить висновок: мовне питання є надзвичайно актуальним для народу, адже головною політичною метою тогочасного російського уряду є етнопатристичне знеособлення українців. У розмові з селянами він пояснює це так: «...уряд хоче, щоб ми швидче забули свою мову. Він думає, що держава буде міцніша, коли всі говоритимуть одною мовою, а виходить так, як колись Драгомиров висловив ся, що уряд замість «єдиномушія» добиваєт ся «єдинообразія»» [17, 69].

Допис «В справі українського перекладу Святого Письма» на шпальтах того ж видання за підписом П. (розшифрувати криптонім не вдалося, адже ним підписувалось 20 осіб, посилання на ЛНВ не знаходимо біля жодного [7, 290]) теж засвідчує мовно-культурну дискримінацію населення, зокрема ставлення російського уряду до задоволення релігійних потреб українців. Автор статті коментує отримання дозволу на ввезення до Наддніпрянщини україномовного видання Святого Письма у перекладі Куліша, Левицького й Пулюя. Дописувач констатує, що професор Пулюй надіслав листа до російського уряду, де говорилося про те, що всі народи вже давно мають релігійні книги рідною мовою, «тільки український нарід, хоч одновірний з московським, позбавлений свого природного права мати в себе дома слово Боже на рідній мові». Але на зазначений лист від «Главнаго Управленія по дѣламъ печати» надійшла відповідь: прохання проф. Пулюя є «неподлежачимъ удовлетворенію» [12, 175].

Наведені дописи черговий раз підтверджують: у зазначений період лінгвістичний егоцентризм домінуючої російської культури намагався створити і нав'язати україномовним носіям ілюзію *безідентичності*.

Детально проаналізував стан розвитку україномовного газетного дискурсу до 1906 р. в Наддніпрянській Україні на шпальтах часопису «Рідний Край» Д. Д-ко (криптонім

належить Дмитру Дорошенку [7, 465]) у дописі «Українська література в 1905 році». У невеликому вступі, виокремлюючи мовне питання, автор пригадав укази 1863 р., 1876 р., наголошуючи, що після їх виходу було «заборонено друкувати на нашій мові усе, крім невинних байочок та оповідань; були заборонені наукові книги, переклади з чужих мов, книги історичного змісту, був заборонений театр і навіть слова пісень до нот» (тут і до закінчення статті курсив наш. – С. Я.). Далі автор звертає увагу читача на питання правопису: «...заборонили українську правопись і примусили друкувати українські книги російською правописсю, яка не може зовсім передати нашу мову». У руслі загальної розвою автор згадав, що заборонили дитячі книги та підручники українською мовою, «щоб наші діти не могли вивчити своєї мови з книжок дома, коли її виганяли, наче яку заразу, з школи і шкільних підручників (учебників)». Д. Дорошенко підводить читача до думки, що за таких умов вітчизняна література не могла розвиватися як у інших народів і «служити одьсвітом життя українського народу... не могла служити провідником в народні маси думок про поступ, про кращу долю...». Цим автор підкреслює, що в ті роки саме через мову відбувалися процеси національного самоусвідомлення, тому, гальмуючи мовний розвиток, влада намагалася призупинити будь-які соціальні зрушення. Що ж до періодичних видань, то, як констатує автор, навіть мова про них не йшла: «Ні газет, ні журналів, які на зрозумілій рідній мові подавали народу відомости про те, що робиться дома і по чужих сторонах, як люди борються за щастя-долю, у нас не було» [8, 3].

Як й інші дописувачі, Д. Дорошенко підкреслює, що в той час українське друковане слово знайшло собі притулок в західних землях, зокрема в Галичині та Австро-Угорщині: «...там свобідно видавалися українські газети, журнали, книги, там люди могли друкувати те, що думали про долю свого народу». Автор зазначає, що саме 1905 рік приніс оновлення, дав змогу вільно розвиватися україномовній пресі, літературі, освіті, тобто допоміг «зняти з наших уст замок», адже в кінці 1905 р. почав виходити перший україномовний періодичний орган – лубенський «Хлібороб», якого дописувач назвав «першою ластівкою весни нашого слова», але загадувати наперед було не варто, бо у подальшому на шляху україномовних періодичних видань було безліч перепон: «...до літа ще далеко – кожний ступінь приходиться брати тяжкими зусиллями, перешкоди для видання українських часописей ставляться на кожному кроці». Але, не зважаючи на це, 1905 рік став зламним для україномовної преси, тому автора радує те, що з'явилися «заміри видавати українські часописи в різних городах», з'явилися «переклади на нашу мову царських маніфестів і урядових (правительственных) розпоряджень, відозви і брошури партій» [8, 3].

Допис, який безпосередньо торкався спроб висвітлення мовних питань у періодичних виданнях Наддніпрянської України в 1900–1905 рр., знаходимо на шпальтах «Рідного Краю» під назвою «Кіевская Старина» про Т. Г. Шевченка». Автор Г. Х. (криптонім належить Гнату Хоткевичу [7, 111]), аналізуючи доробок часопису щодо творчості поета, підкреслює: «У нас на Україні, правда, не було досі наших журналів, писаних нашою мовою (сього нам не дозволяв російський уряд)» (тут і надалі курсив автора. – С. Я.). Автор, як і попередній дописувач, констатує, що всі науково-публіцистичні матеріали, що торкалися мовних та мовно-освітніх проблем наддніпрянських українців, потрібно було передавати на західні етнічні землі: «...все, що хотілося сказати про потреби нашого народу, про свою мову – все те треба було відсилати за кордон,

в Галичину». Дописувач ще раз підкреслює важливість мовного питання, яке вже давно у східних українців отримало статус політичного, і тому звертає увагу на галичан, які «живуть трохи не так, як ми тут: ніхто їм не боронить говорити своєю рідною мовою, ніхто не садить їх у тюрму за те, що вони хочуть писати так, як говорять» [6, 17].

Щоб хоча б частково задовольнити потреби східних українців у власних етнографічних та історичних матеріалах, уряд дозволив видавати у Києві російськомовний часопис «Кіевская Старина». Що ж до україномовних дописів до журналу, то автор додає у примітці: «Тільки два чи три роки тому назад «Кіевская Старина» одержала змогу друкувати по українському, але *тільки* оповідання і *тільки* історичного та етнографічного змісту. – Боже упаси не що иньше». Автор констатує, що «в тих умовах, в яких досі стоїть наше слово, багато не можна було наговорити, а тільки те, на що призволяли ласкаво панове цензори». Тому дуже багато матеріалів, що стосувалися творчості Т. Шевченка, впливу його творів на народ, не могли бути висвітлені в друкованих виданнях, і для більшості народних мас, і для української інтелігенції зокрема, на думку автора, «ся величя фігура стоїть в на пів-прозорому тумані». Далі автор перераховує російськомовні дописи та статті про життя й творчість поета, наголошуючи, що за пройдений період найвагомим доробком був матеріал О. Я. Кониського «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка», й знову виокремлює російськомовні дописи про Шевченка інших критиків, що друкувалися на шпальтах часопису з 1900 по 1905 роки [6, 17].

Обмеження суспільних функцій використання української мови стає темою багатьох статей в «Рідному Краї». Зокрема, невелика замітка без підпису «Заборона українського перекладу» доводить до відома читачів, що відомий письменник Б. Грінченко переклав п'єсу В. Шекспіра «Вільгельм Телль» українською мовою для сценічного втілення й надіслав до театральної цензури, яка не дозволила ставити п'єсу українською мовою на сцені, вважаючи, що це є «не удобнымъ» для глядачів, які не розуміють української мови [4, 12].

Про домагання студентів розширювати функції української мови в освіті йдеться у статті А. Цюпи «З поводу відмови київським студентам українських кафедр». Коли восени 1906 р. почався рух за відкриття кафедр в університеті, де б окремі науки читалися українською мовою, студенти-українці у складі 1430 чоловік провели, 16 жовтня 1906 р., збори в Київському університеті, де вирішили домагатися відкриття 4 кафедр з українською викладовою мовою: історії, української мови, літератури й економічних відносин, про що й подали заяву ректорові Цітовичу. Автор замітки А. Цюпа констатує, що професори університету на чолі з ректором «зневажили... шире прохання студентів» і відмовилися відкривати україномовні кафедри. У висновках наголошено, що хоча освітяни вищої школи «спокійно відмовляють в духовних потребах українцям», самосвідомість народу росте, і у подальшому вже «ні-що не зупинить боротьби за культурний розвій народу!» [3, 5].

Про суспільні функції української мови йдеться у статті без підпису «Право української мови на археологічному з'їзді в Чернігові». Московське археологічне товариство

визнало неможливим читати доповіді на з'їзді українською мовою, бо галичани як «заграничні товариства не можуть брати участь в організації з'їзду», а всі інші українці повинні володіти державною російською мовою. Автор додає, що галичани, зачитавши доповідь українською мовою, спонукатимуть до того, що і делегати зі Східної України почнуть доповідати рідною мовою, а в цьому не було зацікавлене Московське археологічне товариство: «Очевидно, річ... в московській неохоті слухать *українські* доклади: комітет знає, що з ними виступили б, галичани, а при їх і українські учасники з'їзду» (*курсив автора допису*. – С. Я.), тобто українську мову як самостійну фактично не визнавали вищі наукові кола Росії [5, 11].

Отже, в цілому історія української державності не сприяла етнокультурному розвитку народу й української мови, але її міцне коріння дало змогу вистояти всупереч асимілятивним процесам, яким вона піддавалася під час втрати українським народом державності.

Як свідчить історичний досвід слов'янських націй, лише той народ, що зберігає історичну пам'ять і мову, потенційно спроможний відтворити власну державність. Погляд на українську мову як на самостійну в сім'ї слов'янських мов з власною історією та своєрідною структурою формувалася в процесі тяжкої боротьби українського народу за окремішність. Закономірними домінантами в житті українців стали етнокультурна самовизначеність й національна ідея. Тому поняття «мова» і «етнос» у нашому дослідженні розглядаються в діалектичній єдності.

Таким чином, газетний дискурс початку ХХ ст. засвідчує, що українська мова стає засобом вираження етнічних цінностей народу, ідеологічною домінантою суспільної свідомості українців. Не зважаючи на потужний політичний і державницький тиск й нав'язувану лінгвістичну спорідненість з російською етнокультурною, представники україномовного середовища виявили потужні можливості й намагалися досягти всупереч багатовіковій мовній асиміляції соціальної й почасти політичної самоідентифікації.

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999. – 450 с.
2. *Альтернатива* У. Етнонаціоналізм в Європі. – М., 2000. – 367 с.
3. Цюпа А. З поводу відмови київським студентам українських кафедр // Рідний Край. – 1907. – № 8. – С. 5.
4. Б. п. Заборона українського перекладу // Рідний Край. – 1907. – № 11. – С. 12.
5. Б. л. Право української мови на археологічному з'їзді в Чернігові // Рідний Край. – 1907. – № 8. – С. 11.
6. Г. Х. «Кіевская Старина» про Т. Г. Шевченка // Рідний Край. – 1906. – № 8. – С. 17.
7. Дей О. О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – 560 с.
8. Д. Д-ко. Українська література в 1905 році // Рідний Край. – 1906. – № 4. – С. 2–3.
9. Ермоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). – К., 1999. – 431 с.
10. Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Ермоленко, А. К. Мойсієнко. Автор передмови С. Я. Ермоленко. – К., 1996. – 288 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Н. В. Ярцева. – М., 1990. – 685 с.
12. П. В справі українського перекладу Святого Письма // Літературно-Науковий Вістник. – 1904. – Т. XXVII. – Кн. IX. – С. 174–176.
13. Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусії // Державність української мови і мовний досвід світу: Матер. міжнар. конф. – К., 2000. – С. 48–49.
14. *Сосюр Фердинан де*. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К., 1998. – 324 с.
15. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопченко, Т. В. Цимбалюк. – К., 2006. – 789 с.
16. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998. – 208 с.
17. З. З розмов із селянським інтелігентом на Лівобережній Україні // Літературно-Науковий Вістник. – 1904. – Т. XXVI. – Кн. V. – С. 68–69.